

Бојана МИЉКОВИЋ КАТИЋ
Историјски институт
Београд

МОДИФИКОВАЊЕ ТРАДИЦИЈЕ РУДАРСКИХ ПАТРОНА У СРБИЈИ XIX И XX ВЕКА*

Апстракт: Приказано је на који је начин модификована традиција рударског патрона пренета у Србију с досељеним рударским породицама. Указано је да је култ Св. Барбаре замењен култом Св. Прокопија и да је католички обред слављења свеца претворен у православно транспонувањем породичне славе на прославу свеца заштитника. Као и свака нова традиција, традиција рударског патрона била је до XX века неустаљена, не само по начину слављења, већ и по томе које су се рударске заједнице опредељивале за ког свеца заштитника и којим су свецима посвећиване цркве у рударским местима. У социјалистичкој Југославији нестала су верска обележја слављења патрона и он је транспонован у Дан рудара.

Кључне речи: рударски патрон, Св. Барбара, Св. Прокопије, модификовање традиције, освештење црква, Дан рудара

Стварање националне српске државе почетком XIX века побудило је, између осталог, иснажно интересовање за рударство, првенствено због ратних потреба и експлоатације олова. Већ 1806. године устаници су разрадили планове за заснивање рударства у Србији, а 1808. покушано је и с њиховом реализацијом. Српски трговац Милош Добрић, који се у Саксонији обогатио тргујући памуком, требало је да у Србију доведе

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Од универзалних царстава ка националним државама: Друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану* (Ев. бр. 177030).

једног рударског стручњака. Он је покушао да пребаци у Србију наводног калфу Кристијана Кабиша, у ствари свршеног студента Рударске академије у Фрајбергу, и два сандука с рударском литературом и најважнијим алатом. Полиција је прозрела план и они су након истраге удаљени из Земуна, а сандуци су заплени. Полицијски подаци о садржају тих сандука не указују да су алат или литература били обележени икаквим специфичним рударским симболима. И поред тога, извесно је да је рударска симболика и уопште рударска традиција у Србију стизала из страних земаља с доласком рударских стручњака и досељавањем рудара.

Кнез Милош Обреновић је засновао рударство у Србији отварањем рудника угља у Дорби (1837), али су на том површинском копу радили затвореници приручим (пољопривредним) алатом. Рудник је убрзо затворен, па се тек од времена уставобранитеља (1839–1858) може говорити о страним утицајима и њиховом прихватању у рударству Србије. Уставобранитељи су, у оквиру веома амбициозно вођене привредне политике индустријализације земље на основи рударства и војне индустрије, отворили најпре руднике у Мајданпеку и Рудној Глави (1847). Рудари-окнари и рударски стручњаци доведени су из иностранства и плански насељени у новоформираној варошици Мајданпек, која је убрзо стекла статус окружне вароши, како би њена администрација без посредника комуницирала с Министарством финансија, које је било надлежно и за рударство, и у коме је убрзо (1848) формирано Рударско одељење.

Најзначајнији талас страних рударских стручњака, техничара и рудара приспео је у Србију током отварања рудника железа и бакра у Мајданпеку 1849. године, када су плански колонизовани смолнички рудари. Како је рудник отворен у скоро пустом крају и уз њега формирано рударско насеље толико изоловано, да није снабдевано као остала градска насеља у Србији, већ по специфичном режиму, у почетку су биле ограничене могућности контакта досељеника и староседелаца. Тиме је било ограничено и преношење знања и традиције рудара на локално становништво, а поготово на друге рударске заједнице, које су у већој мери стваране од 1853. године и отварања рудника у Сењу. Могућности размене знања и традиција, као што је и разумљиво, временом су у значајној мери проширене, не само због већег броја страних стручњака и рудара у Србији, већ и због укључивања домаћих радника и стручњака у рударску производњу. Друштвени и приватни контакти досељеника и староседелаца, старих и нових рудара, превозника, угљара и радника других струка, међу којима је било и припадника других народа, били су прилика да се културни утицаји размењују и традиција једних и других упознаје, прожима, модификује.

Начин очувања и преношења рударске традиције на локално становништво био је уско повезан с процесима акултурације, будући да се становништво које се бавило рударством разликовало од осталог, не само по вери, већ и по техничкој и општој култури и традицији. Током времена оно је новој средини предочавало и преносило сопствене културне стандарде, али и усвајало одређене елементе културе из окружења. Тешко је, међутим, прецизније утврдити хронологију прихватања или модификовања рударске и уопште културне традиције досељеника и староседелаца и начине ширења културних и симболичких образаца рударског становништва у новој средини, али је извесно да су ти процеси почетком XX века били сасвим уочљиви. Наиме, неки од рударских градова, попут Бора, захваљујући управо тим процесима, постали су изразито мултиконфесионалне и мултикултурне средине. Те заједнице успеле су да изграде друштво завидне толеранције, у ком су, после првих сукоба, неповерења, па чак и конфликта, посебно приликом прелазака припадника различитих заједница у другу конфесију, најпре створени, а потом и опстајали нови друштвени стандарди и правила. Чувана је сопствена – изворна или модификована традиција, али је прихватано и туђе и стварана нова традиција, заједничка за целу заједницу. После деценија заједничког живота и рада у рударству, српски рудари усвојили су традицију и симболику некадашњих досељеника, како оних најстаријих – смолничких, тако и касније досељених из Француске, Русије и других земаља. Та традиција била је делимично измењена, али још увек препознатљивих изворних образаца.

*

Св. Барбара је била светац заштитник рудара у католичким земљама Европе. Патрон рудара била је, изгледа краће време, и у Србији, али је њен култ потиснут од стране култа Св. Прокопија. Св. Прокопије је у народној култури и фолклору православних Словена владао громом и, последично, био заштитник артиљераца, копача бунара и – рудара. Дан Св. Барбаре био је нерадни и започињао је мисом у цркви, док је свечани тон након мисе дану давала музика, најчешће у извођењу лименог дувачког оркестра. Прихватањем Св. Прокопија за заштитника рудара уведена је православна пракса светковања свеца заштитника, а дан Св. Прокопија схваћен је као рударска слава. Слава, као специфичан облик поштовања свеца заштитника једне породице код православних Срба, који прате одређени обреди, од којих је најкарактеристичнији сечење славског колача, увела је нове обрасце

у начин светковања рударског патрона. Претварањем дана Св. Прокопија у рударску славу транспонован је породични празник на институцију, али је задржан карактеристични елемент породичног обреда – сечење колача. Ипак, у прослави рударске славе задржани су и изворни облици обреда досељеника. Док се слава слави код куће, прослава патрона започиње литургијом у цркви, где се после литургије освештава и сече славски колач. Част да окреће и ломи колач припала би најчешће најстаријем рудару, а домаћин славе обично би био директор рудника, као што је био случај у Бору.¹

Прослава рударске славе је потом настављана светковинама проистеклим из народне традиције. Те светковине варирају од закуске или бесплатне поделе пића после литургије (Ђорђе Вајферт је, на пример, делио пиво на дан свеца заштитника у свом руднику у Бору) до печења вола; од игре/плеса у црквеном дворишту до весеља с музиком испред рудника, касније, нарочито у XX веку, и до културно-уметничких програма у домовима културе; од такмичења у спретности (пењање на стуб намазан машћу, на пример) до организовања спортских такмичења. Тај део прославе Св. Прокопија имао је у потпуности световни карактер и најчешће се претварао у општеномодно весеље. Дакле, у Србији је током прославе Св. Прокопија био задржан део традиције досељеника, али су доминирали комбиновани верски и народни обреди и традиција староседелаца. Током времена, све више су нестајали облици иноверне традиције приликом организовања прославе у част рударског патрона. Стварање новог културног обрасца вероватно је било дуготрајно и текло без уочљивих конфликта досељеничке и строседелачке заједнице, будући да о евентуалним конфликтима при организовању прослава нема трагова у грађи.

Нестанак једног свеца заштитника – Св. Барбаре, и прихватање другог – Св. Прокопија од стране појединих рударских заједница у Србији вероватно је било спонтано и ширило се од рудника до рудника. Међутим, до званичног прихватања Дана Св. Прокопија за славу свих рудара у Србији протекле су деценије. Оно је било иницирано великом рударском несрећом, која се догодила баш на дан Св. Прокопија (21. јула 1903. године) у Сењским рудницима, у којој је погинула цела смена рудара. Символички потенцијал таквих несрећа превазилазио је локалну средину и постао окосница државних, званичних форми симболизације, која је требало да сачува сећање на догађај, али да га

¹ За детаље о начинима слављења празника у рударском базену Бор захваљујем Сузани Мијић, вишем кустосу Музеја рударства и металургије у Бору.

истовремено трансформише у општеприхваћени празник. После те рударске несреће и штрајка рудара, који је због ње организован (6. августа 1903), најпре је у месту подигнута црква посвећена Св. Прокопију (1906), а потом је дан Св. Прокопија проглашен је за Дан рудара. Патрон је и даље прослављан као рударска слава.

Потпуни нестанак верских обележја приликом прославе Дана рудара уследио је након Другог светског рата. Изградњом социјалистичког друштва, заснованог на атеистичкој традицији, и консолидовањем идеологије радничког самоуправљања, у чијем је идеолошком обрасцу рударима дата улога друштвено најсвеснијег радничког слоја, везивање Дана рудара за верски празник постало је непримерено, па је 1955. године за Дан рудара проглашен 6. август. На тај начин, симболички је сачувано сећање на велику несрећу, али је фокус померен на демонстрације које су је пратиле. Померањем празника у потпуности су поништене његове верске конотације и он је претворен у световно весеље – од општенародног весеља с вашаром до обележавања Дана рудара комбиновањем општенародног весеља (с игранкама и другим забавама) и квалитетних уметничких програма (гостујућа позоришта и концерти). У новој иконографији прославе посебна пажња придавана је пензионисаним и погинулим рударима, деци погинулих рудара, спортским такмичењима, али и свечаним отварањима новосаграђених објеката, не само рударског предузећа, већ и објеката у граду и његовој околини (саобраћајна и друга инфраструктура). Прерастањем рударских предузећа у индустријске гиганте – Бор, Мајданпек, Рудна Глава – прославе се не само омасовљују, већ се у њих укључују и програми високог уметничког дитета, попут солистичких концерата страних уметника и балетских представа (1964. године, на пример, Глинична „Шева“) и слично.

У транзиционом периоду после распада СФР Југославије, обновљена је традиција обележавања рударске славе Св. Прокопија (21. јула) и, истовремено, занемарена традиција прослављања Дана рудара (6. августа), тако да је у неким рудницима, попут Рударског базена Колубара, требало петнаестак година да поново почну обележање Дана рудара.

*

Модификовање традиције рударског патрона у Србији и слављење Св. Прокопија није потпуно истиснуло Св. Барбару као свеца заштитника у рударским центрима. У неким католичким рударским заједницама сачувана је њена традиционална улога заштитнице рудара све до краја XX века, најчешће кроз називе католичких црквених општина

(жупа), као што сведочи пример жупе у Равној реци (1937), али и кроз прославе дана Св. Барбаре као празника рудара, не само у време када је рудник био активан, већ и деценијама након његовог затварања, како то показује пример католичке заједнице из Врдника. Занимљива промена у слављењу овог рударског патрона у неким католичким жупама, попут оне у Бору, настала је сигурно у другој половини XX века: прослава Св. Барбаре као заштитнице рудара на организована је на Дан рудара (6. августа), а не дан Св. Барбаре (4. децембра).

Одређени елементи култа Св. Барбаре као заштитнице рудара сачувани су и у православној рударској традицији релативно дуго, све до почетка XX века, али на чудно површан начин. Као што је познато, име Св. Барбаре коришћено је релативно често у средњој Европи за име рудника или рударских окана (на пример, рудник Худа Јама, са окном Св. Барбара у Словенији), како би се додатно подвукла њена улога заштитнице. Слична традиција усвојена је и у Србији, где је почетком XX века Ђорђе Вајферт (1850–1937), познати српски индустријалац немачког порекла, свој први рудник злата назвао Св. Варвара (православни варијетет имена). Међутим, свеци по којима су имена носили остали његови рудници, нису били повезани с рударском, већ с породичном традицијом – један је носио име Св. Ане, по имену његове мајке, а други Св. Игњатија, по имену оца. Превладавање породичне традиције очигледно је и у његовој одлуци да рударска слава у његовим рудницима буде Св. Ђорђе, његова породична слава. Оваква пракса указује да је традиција рударских патрона при именовању рудника, па и у неким другим приликама, била ограничена на поштовање свеца заштитника. При томе је често било без значаја који је то био светитељ.

*

У рударским заједницама у Србији традиција рударских патрона није била толико јака да би цркве у рударским местима већином биле посвећене рударском патрону, као што је често била пракса изван граница Кнежевине и Краљевине Србије, односно у претежно католичким деловима Краљевине Југославије, па и у осталим деловима Европе. У рудницима Велење у Словенији, на пример, и данас постоји капела Св. Барбаре и слави се дан Св. Барбаре (5. децембра), док је у руднику Бреза у Босни и Херцеговини постојала католичка жупа Св. Барбаре (сигурно до краја Другог светског рата), а православна црква освећена 1936. године била је посвећена Св. Прокопију. Традиција свеца заштитника била је толико јака да су и просветна друштва у рударским

заједницама носила име патрона, као што је то било у Вестфалији, Холандији или Белгији.

И католичке и православне цркве у рударским насељима Србије током XIX и XX века често су посвећиване другим свецима, а не рударском патрону. Слично је било и с именима католичких жупа у тим местима. Црква Св. апостола Петра и Павла у Мајданпеку, грађена 1856–1858. године, била је државна инвестиција (уосталом, као и цело насеље и рударска постројења). Саграђена је у тзв. швајцарском стилу, честом у Европи, како би изгледом била ближа досељеницима. Намера државе да нову средину приближи традицији рударског становништва није ипак ишла тако далеко да рударски патрон добије своју цркву у месту, па су Свети апостоли Петар и Павле постали заштитници рудара у Мајданпеку, а њихов дан (12. јул) узет је за рударску славу у том месту. Тек је велика несрећа у Сењским рудницима, као што је поменуто, навела локалну заједницу у Сењу да цркву посвети Св. Прокопију. Исто тако, ниједна од цркава у Бору – ни православна, ни католичка – нису биле посвећене Св. Барбари или Св. Прокопију, иако су подигнуте почетком XX века. Католичка црква је била посвећена Св. Ани, а православна Св. Ђорђу (њен ктитор био је Ђорђе Вајферт, па се њено име може повезати са породичном славом ктитора), док је католичка жупа у том месту носила име Св. Људевита. Црква у Костолцу, пак, била је посвећена Светом великомученику Георгију, иако су рудари већином били придошлице из Словеније.²

*

Површно преношење културних образаца досељених група на нову заједницу могло би се, поред осталог, тумачити и одсуством породичних веза између досељеника и староседелаца, које се у теорији аклутурације сматрају најчешћим и уједно најефикаснијим средством преношења и неконфликтног прихватања и интегрисања у сопствени културни модел нових норми понашања, вредности и других елемената културе двеју различитих заједница. Бракови између иноверника у рударским заједницама с припадницима већинске, православне заједнице били су онемогућени законима Србије, који су забрањивали прелазак православних у другу веру ради склапања брака. Пошто су мешовити бракови били реткост чак и у XX веку, преношење традиције

² Веровање у духа заштитника рудара у окнима – Бергмана (Bergman), Перкамана, Сребрног цара, потврђено је у рудницима Западне Србије, где је донето на самом крају 19. века. Има исходиште у народној традицији и можда због тога није значајније модификовано у Србији.

и симбола било је ограничено на пословне сегменте свакодневног живота. То је разлог што је много дубље у домаћу рударску традицију продрла рударска симболика досељеника коришћена током радног процеса, него традиција рударског патрона, и што је она у много мањој мери модификована.²

На алатима и другим рударским предметима у рудницима Србије коришћени су исти симболи као и у средњој и западној Европи (укрштени чекић и длето на уљаним лампама у Мајданпеку XIX века, на пример). То је и разумљиво, будући да су не само машине, већ и алати увожени. Називи предмета, сами предмети из области рударства, као и симболи везани за њих, усвојени су готово у потпуности. Они су добили велику симболичну вредност и за домаће становништво, посебно симболи које су користили надзорници смене (надзорничке секире – наџе, такође са укрштеним чекићем и длетом). Њихов значај потврђује чињеница да су по одласку у пензију надзорници задржавали наџе, као и да су желели да с наџом буду сахрањени. То показује да је степен социокултурне интеграције био најјачи управо у области рада.

Значај рударске симболике за појединца и његову породицу видљив је и у њиховој употреби на гробним белезима. Већ у XIX веку у рударским областима Србије било је уобичајено да се рудари сахрањују са рударским симболима на надгробним споменицима – првенствено укршеним чекићима, као што то потврђује Владимир Карић у записима с подручја подринских рудника. Традиција није изгубљена ни током XX века, а понегде се сачувала и деценијама након затварања рудника, као што показују надгробни споменици из Врдника. Ту је почетком XIX века отворен рудник угља, али је 1931. затворен због појаве термалне воде и замењен експлоатацијом лековите воде, која се одржала до XXI века. Почетком XX века у насељу је формирано гробље на коме су сахрањивани становници тзв. Нове колоније, али је због скученог простора већина гробних места коришћена поново, па су након Другог светског рата првобитни споменици замењени новима. На њима су, и поред тога што углавном потичу из педесетих и шездесетих година XX века, уклесани рударски симболи – укрштени чекић и длето или укрштени чекићи. Чињеница да су бројнији уобичајени симболи – крстови (најбројнији), звезде (симбол атеистичког опредељења покојника) и ловорове гранчице и врбе (симболи спокоја и жалости) – не умањује симболички значај рударских симбола, посебно ако се има у виду да је рударских породица по затварању рудника морало бити мало.

² И за податке о значају рударских симбола за надзорнике такође захваљујем Сузани Мијић.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

- Вучетић, Мајовски, *Јаме костолачког мајдана: из историје српских угљенокопа*, ЕПС, Београд 2010.
- Габелић, Смиљка, *О иконографији св. Прокопија*, Зборник радова Византолошког института XLIII, Београд 2006, 527–559.
- Енциклопедија православља*, књ. III, П – Ш, Савремена администрације, Београд 2002.
- Ивић, Алекса, *Слике Карађорђа и Младена Миловановића*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор IX, св. 1–2, Београд 1929, 165–171.
- Карић, Владимир, *Србија*, Београд 1887.
- Колектив*, лист Рударско топионичарског басена Бор, Бор 1964.
- Костић, Мита, *Марко Добрић као књижевник*, Зборник Матице српске за књижевност и језик I (1953), Нови Сад 1954, 170–173.
- Мијић, Сузана, Пројекат „Етнологија рударства“, Анкета 1997.
- Милић, Даница, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, Историјски институт, Београд 1970.
- Музеј рударства и металургије у Бору, Андрија Ђорђевић, „Летопис борске парохије и цркве“ (рукопис). Рударска опрема и алати (колекција).
- Недељковић, Миле, *Годишњи обичаји у Срба*, Београд 1990.
- Петар Јовановић, *Рударство на тлу Србије*, прва књига, Београд 2007.
- Правда*, 1905.
- Рударски гласник*, 1903, 1904.
- Самоуправа*, 1905.
- Симић, Василије, *Izgradnja Majdanpeka i njegovo naseljavanje 1849–1857*, Музеј рударства и металургије, Бор 1982.
- Симић, В[асилије]., *Развој угљенокопа и угљарске привреде у Србији*, Српска академија наука, књ. ССС, Одељење природно-математичких наука, књ. 18, Београд 1958.
- Симић, В., *Нови подаци о отварању Сењског угљенокопа*, *Vesnik Zavoda za geološka i geofizička istraživanja*, књ. XVIII, серија А, Београд 1960, 395–398.
- Симић, Василије, *Из историје прошлости рударства у Србији*, Београд 1960.
- <http://www.kc.org.rs/dekanat.php?recordID=14> (03. 08. 2010)
- <http://www.zvonik.rs/arhiva/1592/ZV06.html> (03. 08. 2010)
- http://www.despotovac.rs/index.php?option=com_content&task=view&id=419 (03. 08. 2011)
- <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.69.html:192348-Kopaju-srecu-u-tri-veka> (03. 08. 2021)
- <http://recnaroda.co.rs/?p=1517> (01. 08. 2010)
- <http://recnaroda.co.rs/?p=1462> (01. 08. 2010)
- <http://www.rudnik.in.rs/rudnik/istorija/rudarstvo/79.html> (08.02.02010)
- http://www.forum.mibor.rs/teme.asp?TOPIC_ID=1014 (10. 03. 2011)
- www.psemer.vojvodina.gov.rs/.../Vrdnik%20staro%20rudarsko%20groblje.ppt (27. 07. 2010)
- http://www.rlv.si/si/files/default/Rudar/2011/rudar01_11.pdf (20. 12. 2013)
- <http://www.rlv.si/si/premogovnik-velenje/zgodovina/tradicija> (23. 12. 2013)
- http://www.rmubreza.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=8:doba-austrije&catid=6:istorija&Itemid=31 (22. 11. 2013)
- http://sr.wikipedia.org/sr/Црква_Светог_великомученика_Прокопија_у_Брези (22. 12. 2013)
- <http://www.rbkolubara.rs/list-kolubara/?m=201309> (23. 12. 2013)

Bojana Miljković-Katić

**MODIFICATION OF MINING PATRONS TRADITION
IN SERBIA DURING XIX AND XX CENTURY**

Summary

The tradition of celebrating the mining patron in Serbia was established with the coming of miners and mining experts in the country in the middle of XIX century, but has sustained substantial changes since. Instead of St. Barbara, St. Prokopije was celebrated as a protector, although the mining patron, St. Prokopije Day, on 21. July, wasn't established as an official holiday until the beginning of XX century. The tradition of celebrating St. Barbara wasn't preserved even in the predominantly catholic mining colonies. The way of celebrating the patron was also changed, transforming the catholic ceremony into an orthodox festivity, although retaining the part of catholic tradition. As the time went by, an increasing part of the festivity became of secular character, turning into a mass civil celebration. With the establishment of socialism, celebration of the mining patron drops all religious features, transforming into a Miner's Day.

The weak adoption of the mining patron in Serbia is reflected in the fact that in many mines opened before the Second World War, mining pits and mines themselves were named after different saints, and not the mining patron, most of the time by saints significant to the mine owner. The fact that the majority of churches in mining settlements weren't dedicated to the mining patron can also be linked to the insufficient commitment of mining colonies to the tradition of saint protector, but also with religious beliefs of mine owners, who often funded the church constructions.

Keywords: mining patron, St. Barbara, St. Prokopije, tradition modification, church blessings, Miner's Day